Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

26/2 (December/Aralık 2022), 763—779

Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri, İhlaller ve Müftülerin Önerdiği Hukukî Çareler (16.-18. Yüzyıllar)

Divorce Oaths Reflected in Fatwās from Ottoman Social Life, Oathbreakings and Legal Remedies Muftīs Suggested, 16th-18th Centuries

Muharrem Midilli

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Assistant Professor, Trabzon University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law

Trabzon, Türkiye

muharrem_midilli@trabzon.edu.tr orcid.org/0000-0002-4502-3447

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 12 August/Ağustos 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 17 Nopvember/Kasım 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 2 **Pages/Sayfa**: 763-779

Cite as/Atıf: Midilli, Muharrem. "Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri, İhlaller ve Müftülerin Önerdiği Hukukî Çareler (16.-18. Yüzyıllar)". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 763-779. https://doi.org/10.18505/cuid.1161338

Midilli, Muharrem. "Divorce Oaths Reflected in Fatwās from Ottoman Social Life, Oathbreakings and Legal Remedies Muftīs Suggested, 16th-18th Centuries". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/2 (December 2022), 763-779. https://doi.org/10.18505/cuid.1161338

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Muharrem Midilli)

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Divorce Oaths Reflected in Fatwās from Ottoman Social Life, Oathbreakings and Legal Remedies Muftīs Suggested, 16th-18th Centuries

Abstract: This article discusses divorce oaths reflected in fatwās from Ottoman social life, oathbreakings and the legal remedies suggested by muftīs for annulment of the oaths. In the Hanafī legal tradition that guided the Ottoman family law, conditional divorce was considered legitimate and accepted as an oath. Divorce oaths made on triple talaq are very binding as they closely concerns the fate of the marriage union. In particular, breaking divorce oaths made on triple talaq does not require expiation like ordinary oaths, but rather requires an irreversible separation. For this reason, it was widely used in various areas of Ottoman social life, and it caused serious family problems. The relevant sections of the fatwā collections contain important data on the usage areas of divorce oaths and the family problems they caused. This article tries to describe the usage areas of divorce oaths and the ways to make them ineffective, based on the fatwas of muftīs who served in Anatolia and Rumelia between the 16th and 18th centuries. These centuries are important in terms of mirroring the formation and expansion of the most important examples of Ottoman fatwā collections and of deeply affecting the subsequent iftā activities. The questions directed to the muftīs shed light on the issues that occur in social life regarding divorce oaths. The answers given by the muftīs provide an idea about the policy followed by the legal system in the settlement of these issues. Many fatwās in the collections indicate that the divorce oath was frequently used by the husband in the marital relationship. In the Ottoman family, sometimes the divorce oath was used by the husband as a means to punish, restrain and discipline his wife. Sometimes, it was a strong promise to his wife that he will stay away from bad habits and violence and be a good husband. Sometimes it amounts to a precaution to prevent his wife from being a victim in case he did not return from his long journey. The divorce oath was used to reinforce personal decisions in various areas of Ottoman social life and to ensure the other party. Religious officials such as muftī, imām and muadhdhin; tradesmen such as bakers, butchers, slave traders and basket makers; ahl-i urf such as taxman, steward, janissary and sipahi and even qādīs took divorce oaths in their professional lives. The divorce oath has functioned as an oral guarantee in debt relations. Ahl-i urf, powerful men and qādīs used the divorce oath as a means of providing obedience for their legitimate or illegitimate demands. Especially divorce oaths made on triple talaq caused marriages to end unjustifiably, practicing temporary halala marriages and meanwhile, this also caused women suffer severe grievances. In fact, the Hanafī legal tradition, developed some remedies to mitigate the destructive effect of divorce oaths. The Ottoman muftīs most commonly used the remedies such as the power of procuration (wakālah), marriage concluded by unauthorized person (nikāh al-fudūlī) and to break the oath after divorce and then remarry. The muftīs have issued fatwās that the spouses of those who took the divorce oath not to file a lawsuit regarding a certain issue will not be divorced if they file a lawsuit through the procurator they have appointed. This remedy was used against divorce oaths taken under the coercion of cruel rulers and powerful men. However, the procuration is not useful in legal acts where the laws turn directly to the client, such as marriage. Another remedy frequently suggested by the Ottoman muftīs to nullify divorce oaths is marriage concluded by unauthorized person. A person who has taken a divorce oath not to marry can be married by another person without authorization on his behalf. However, the person who wants to marry with this formula should not give instructions to anyone for marrying off and should accept the marriage with an action such as sending the dowry. Another remedy frequently suggested by Ottoman muftīs is to divorce the wife first, then break the oath and then remarry the ex-wife. The person who wants to use this remedy must first divorce his wife irreversibly, make sure that the oath is broken after the iddah ends, and then remarry his ex-wife again. All these legal remedies suggested by the muftīs alleviated the destructive effect of divorce oaths on the family unity, reduced the halala marriages and protected the people against cruel rulers and powerful men. In addition, they served to balance the legal system, which considers divorce oaths made on triple talaq valid even when drunk or under coercion, in favor of family unity. This article, which is a study of legal history, describes numerous fatwās on which these findings are based and interprets them in the light of the Hanafī legal doctrine.

Keywords: Islamic Law, Ottoman Social Life, Divorce Oath, Muftī, Legal Remedy.

Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri, İhlaller ve Müftülerin Önerdiği Hukukî Çareler (16. -18. Yüzyıllar)

Öz: Bu makale Osmanlı toplum hayatından fetvalara yansıyan boşama yeminlerini, yemin ihlallerini ve yeminlerin iptali için müftülerin önerdiği hukukî çareleri ele almaktadır. Osmanlı aile hukukuna yön veren Hanefî hukuk geleneğinde boşamanın şarta bağlı olarak gerçekleştirilmesi meşru görülmüş ve şarta bağlı boşama ifadeleri yemin olarak kabul edilmiştir. Boşama yemini evlilik birliğinin kaderini yakından ilgilendirdiği için hayli bağlayıcıdır. Özellikle üç talâk üzerine yapılan boşama yeminlerinin ihlal edilmesi sıradan yeminler gibi kefaret değil dönüşü olmayan kesin ayrılık gerektirir. Bu nedenle Osmanlı toplum hayatının muhtelif alanlarında çokça kullanılmıştır ve ciddi ailevi sorunlara neden olmuştur. Fetva mecmularının ilgili bölümleri boşama yeminlerinin

kullanım alanları ve neden olduğu ailevi sorunlara dair önemli veriler içerir. Bu makale 16. -18. yüzyıllarda Anadolu ve Rumeli'de görev yapmış müftülerin fetvalarından hareketle boşama yemininin kullanım alanlarını ve etkisiz kılınma yollarını göstermeye çalışmaktadır. Belirtilen yüzyıllar Osmanlı fetva mecmualarının en önemli örneklerinin oluşması, yayılması ve sonraki iftâ faaliyetlerini derinden etkilemesi yönünden önemlidir. Müftülere yöneltilen sorular boşama yeminine ilişkin toplumsal hayatta meydana gelen meselelere ışık tutar. Müftülerin verdiği cevaplar meri hukuk sisteminin bu meselelerin hallinde takip ettiği siyasete dair fikir verir. Mecmualarda yer alan çok sayıda fetva boşama yemininin evlilik ilişkilerinde koca tarafından sıklıkla kullanıldığına işaret etmektedir. Osmanlı ailesinde boşama yemini bazen kocanın karısını cezalandırma, kısıtlama ve terbiye etme aracıdır. Bazen kötü alışkanlıklardan ve şiddetten uzak durup iyi bir eş olacağına dair karısına verdiği güçlü bir söz mahiyetindedir. Bazen de çıktığı uzun yolculuktan dönmeme ihtimaline karşı karısının mağdur olmasını önleyecek bir tedbir görünümündedir. Boşama yemini Osmanlı toplum hayatının muhtelif alanlarında kişisel kararları pekiştirmek ve karşı tarafı temin etmek için kullanılmıştır. Müftü, imam ve müezzin gibi din görevlileri; fırıncı, kasap, esir tüccarı ve sepetçi gibi esnaf; âmil, kethüda, yeniçeri ve sipahi gibi örfi yetkililer ve hatta kadılar kendi meslek hayatlarında boşama yeminleri etmişlerdir. Boşama yemini borç ilişkilerinde sözlü teminat olarak işlev görmüştür. Örfi yetkililer, zorbalar ve kadılar boşama yeminini kendi meşru ya da gayrimeşru taleplerini yaptırmak için bir itaat ettirme aracı olarak kullanmıştır. Bilhassa üç talâk üzerine yapılan boşama yeminleri evliliklerin sebepsiz bir şekilde sona ermesine, geçici hülle evliliklerine ve bu esnada kadınların ağır mağduriyetler yaşamasına neden olmuştur. Aslında Hanefî hukuk geleneğinde boşama yemininin yıkıcı tesirini hafifletmek üzere bazı çareler üretilmişti. Bu çarelerin Osmanlı müftüleri tarafından sıklıkla kullanılanları vekâlet, fuzûlî nikâh ve yemini boşandıktan sonra bozup yeniden evlenmektir. Müftüler belli bir meseleyle ilgili dava açmamaya boşama yemini eden kişilerin, tayin ettikleri vekil yoluyla dava açmaları hâlinde eşlerinin boş olmayacağına fetva vermişlerdir. Bu çare zâlim yöneticilerin ve zorbaların ikrah altında ettirdiği boşama yeminlerine karşı kullanılmıştır. Fakat vekâlet nikâh gibi hukuku müvekkile dönen tasarruflarda kullanışlı değildir. Osmanlı müftülerinin boşama yeminini etkisiz hâle getirmek üzere sıklıkla önerdiği bir diğer çare fuzûlî nikâhtır. Evlenmeyeceğine dair boşama yemini eden bir kişi kendisi adına yetkisiz hareket eden başka bir kişi (fuzûlî) tarafından evlendirilebilir. Fakat bu formülle evlenmek isteyen kişi hiç kimseye evlendirme talimatı vermemeli ve nikâhı mehri göndermek gibi bir fiille kabul etmelidir. Osmanlı müftülerinin sıklıkla önerdiği bir diğer çare önce eşi boşamak, ondan sonra yemini bozmak ve daha sonra eski eşi yeniden nikâhlamaktır. Bu çareyi kullanmak isteyen kişi önce karısını bâin talâkla boşamalı, yeminin iddet bittikten sonra bozulduğundan emin olmalı ve daha sonra eski karısını tekrar nikâhlamalıdır. Müftülerce önerilen bütün bu hukukî çareler boşama yemininin aile birliğini yıkıcı tesirini hafifletmiş, hülle evliliklerini azaltmış ve kişileri zâlim yöneticilere ve zorbalara karşı korumuştur. Ayrıca üç talak üzerine yapılmış boşama yeminini sarhoşken veya ikrah altında bile geçerli sayan hukuk sisteminin aile birliği lehine denge kurmasına hizmet etmiştir. Bir hukuk tarihi araştırması olan makale bu bulguların dayandığı çok sayıda fetvayı betimlemekte ve Hanefî hukuk öğretisi eşliğinde yorumlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Osmanlı Toplum Hayatı, Boşama Yemini, Müftü, Hukukî Çare.

Giriş

Osmanlı aile hukukunun başlıca kaynakları klasik fıkıh kitapları, fetva mecmuaları ve mahkeme sicilleridir. Günlük hukukî gelişmelerden bağımsız olarak genellikle doktrini izah eden klasik fıkıh kitapları fetva ve mahkeme kararları yoluyla pratiğe aktarılır. Daha çok fıkhî/amelî meselelere ehli tarafından verilmiş cevap anlamına gelen fetva güncel aile hukuku ihtilaflarını bazen kendi başına halleder bazen de mahkeme kararlarına yol gösterir ve gerekçe teşkil eder.[1] Fetvanın güncel aile hukuku ihtilaflarının giderilmesinde kendi başına ya da mahkeme süreçlerine yardımcı olarak oynadığı rol aile hukuk tarihi araştırmalarında ham malzeme olarak kullanılmasına imkân verir. Fetvalar Osmanlı aile yapısının dinî ve hukukî özellikleri yanında sosyal, kültürel ve ekonomik durumları hakkında da önemli veriler içerir. Fetvaları temel veri kaynağı olarak kullanan bu çalışma Osmanlı aile hukukunun çok yönlü toplumsal etkiler meydana getirmiş önemli bir meselesi olan boşama yeminine odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı müftülere bizzat sorulan meselelerden hareketle Osmanlı toplumunda boşama yemininin kullanım alanlarını ve amaçlarını, ihlal edilmesinin sebep olduğu/olabileceği evlilik içi- dışı sorunları ve yemin tehdidinden kurtulmak isteyenlere müftülerin önerdiği hukukî çözüm yollarını tasvir etmektir. Osmanlı aile hukukunda prensip olarak kocaya verilmiş olan boşama yetkisi tek taraflı, sebepsiz ve sözlü olarak kullanılabilmektedir. Boşamanın tek bir *ric'î talâk*la gerçekleştirilmesi tavsiye edilmekle birlikte üç talâk yetkisinin farklı zamanlarda kullanılması da meşrudur. Üç talâk yetkisinin aynı anda doğrudan ya da belli bir şarta bağlanarak yemin

[1] Muharrem Midilli, "Aile Hukukuna İlişkin Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Yargı Dışı Yollara Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Fetvası", *Aile Kurumunun Bekasına Yönelik Çağdaş Fırsatlar/Tehditler Bildiriler Kitabı*, ed. Emrah Dindi vd. (Samsun: Sinop Üniversitesi Yayınları, 2020), 2/687-700.

formunda kullanılması yasaktır fakat sonuçları itibarıyla geçerlidir. Osmanlı fetva mecmularına yansıyan meseleler şartlı boşamanın aile birliğini sonlandıran standart bir tasarruf olmanın ötesine geçerek toplum hayatının hemen her alanında bir tür yemin olarak kullanıldığını göstermektedir. Çalışmada veri kaynağı olarak kullanılan fetvalar tipik Osmanlı/Hanefî aile hukukunun uygulandığı Anadolu ve Rumeli coğrafyalarında 16.-18. yüzyıllar arasında görev yapmış müftülere bizzat sorulanlarla sınırlandırılmıştır.[2] Zikredilen yüzyıllar fetva literatürünün en önemli örneklerini içermesi ve sonraki literatürü derinden etkilemesi bakımından ayrı bir ehemmiyete sahiptir. Müftülere bizzat sorulmuş tarihsel belge niteliğindeki fetvaları veri kaynağı olarak kullanan bu çalışma günümüzde hâlâ sorun olmaya devam eden boşama yemininin Osmanlı toplum hayatındaki görünümlerine ışık tutması yönünden önemlidir.

Osmanlı fetva mecmualarında boşama yeminine ilişkin fetvalar genellikle klasik fıkıh kitaplarındaki tasnifin bir yansıması olarak talâk bölümünde, birçok mecmuada bu bölümün altındaki *ta'lik* başlığında, kimi zaman da *eymân* (yeminler) bölümünde yer alır. Ta'lik bir cümlenin mazmununun meydana gelmesini başka bir cümlenin mazmununun meydana gelmesine raptetmek; bir hususu başka bir hususa bağlı kılmak anlamına gelir.[3] Boşamayı şarta ta'lik etmek onu bir işin meydana gelme(me)sine ya da bir duruma bağlamak; boşama hükmünü şartın gerçekleşmesine kadar muallakta bırakmak ve geciktirmek demektir. Boşama hükmünün kendisine bağlandığı iş ya da duruma şart, şartın gerçekleşmesiyle birlikte oluşan boşama hükmüne ceza denir. Boşamayı belli bir şarta bağlamak bir fiili teşvik ya da men etme hususunda kişiye kuvvet verdiği için fakihlerce yemin olarak kabul edilir.[4] Boşama yeminiyle ilgili fetvaların pek çok mecmuada geniş bir yer işgal etmesi Osmanlı toplum hayatında yaygın bir kullanım alanı olduğunu gösterir. Fetvanın yargı süreçlerinde oynadığı rol dikkate alındığında aynı sonuç mahkeme kayıtlarından da çıkarılabilir. Nitekim Osmanlı aile hukukunda şartlı talâkın sık rastlanan bir boşama şekli olduğunu ifade eden Mehmet Akif Aydın mahkeme defterlerinden boşama yeminine konu olan çok sayıda şart örneği zikretmektedir.[5] Sadece Osmanlı aile hukukunun mahiyeti ve işleyişinin değil, genel olarak hukuk fikrinin anlaşılması yönünden de önemli olmasına rağmen boşama yemini şimdiye kadar hukuk tarihi araştırmacılarının ilgisini yeterince çekmemiştir. Osmanlı kadını ve ailesi üzerine yapılan çalışmalarda yer yer boşama yeminine ve örnek davalara değinilmekle birlikte konunun müstakil olarak ele alındığı çalışmalara nadiren rastlanır. Fetva mecmualarını ve kadı sicillerini temel veri kaynağı olarak kullanan müstakil bir çalışmada boşama yeminiyle ilgili birçok meseleye/davaya yer verilmiş ve boşama yemininin kadınların lehine ve aleyhine sonuçlar doğuran bazı yönlerine dikkat çekilmiştir.[6] Osmanlı fetvalarını veri kaynağı olarak kullanan bir diğer çalışmada tefvîz-i talâkın mezhep içi bazı çıkmazlarda genellikle şarta ta'lik suretinde çözüm yolu olarak kullanıldığı gösterilmiş ve bu minvalde boşama yemininin de aynı işlevi gördüğüne işaret edilmiştir.[7] Literatürde yer alan boşama yeminiyle ilgili yayınlar daha çok konunun İslam aile hukukundaki yerini ele alan ve yer yer günümüzde ortaya çıkardığı sorunlara odaklanan doktrin incelemeleridir.[8] İslam aile hukuk doktrinini ele alan eserlerin birçoğunda boşama yemini/şartlı talak standart bir bölüm olarak işlenir. Müftülere bizzat sorulan somut nitelikli meselelerden hareketle boşama yemininin Osmanlı toplumundaki kullanım alanlarını, meydana getirdiği aile hukuku sorunlarını ve etkisiz kılınma formüllerini ele alan bu çalışmanın literatürdeki incelemeleri hukuk tarihi ve pratik hukuk yönünden tamamlaması ve geliştirmesi beklenmektedir.

---

2 Anadolu veya Rumeli'de görev yapmış Osmanlı müftülerine sorulan fetvaları içeren mecmualar için bk. Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 254-319.

3 Zeynüddin Zeyd b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Şirketü Alaüddin, ts.), 4/2; Dâmad Abdurrahman Gelibolulu Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016), 2/56; Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye mea'n-nukûl* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266), 80.

4 Mevkûfatî Mehmed Efendi, *Mülteka Tercümesi Mevkûfât* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312), 1/263; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhîyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976), 2/232; Muhammed b. Ahmed Ebû Zehre, *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1957), 301.

5 Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 118-119.

6 Esra Yakut, "İslâm-Osmanlı Hukuku'nda Erkek Tarafından Koyulan Şart veya Belirlenen Süre ile Evlilik Akdinîn Sona Erdirilmesi", *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/4 (2016), 63-71.

7 Muharrem Midilli, "Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi", *İslâm Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 1-27.

8 Bu bağlamda örnek olarak bk. Hamdi Kaşif Okur, "İslam Hukukunda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 5-30.

1. Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri ve İhlaller

Fetva mecmularında yer alan çok sayıda mesele boşama yemininin Osmanlı toplum hayatının hemen her alanında yaygın bir şekilde kullanıldığına işaret etmektedir. Boşama yemininin sonuçları itibarıyla diğer yeminlerden daha ağır ve ikna edici olması bu yaygın kullanımın sebebini açıklayabilir. Özellikle üç talâk üzerine yemin eden kişi karısının kendisine bütünüyle haram hâle gelmesi ve aile birliğinin sona ermesi tehdidiyle karşı karşıyadır; yemininin gereğini yerine getirmediğinde karısıyla arasında *hürmet-i galîze* veya *beynûnet-i kübra* olarak tabir edilen büyük ayrılık meydana gelecek ve evlilik birliğini tekrar tesis etmek normal şartlarda hiçbir zaman razı olmayacağı bir dizi prosedür içeren hülleyle mümkün olacaktır. Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu ve Rumeli müftülerinin Hanefî mezhebine sıkı bir şekilde bağlı olması ve hukuk pratiğinde şartları gerçekleşen hülleden hiçbir biçimde taviz vermemesi[9] üç talâk üzerine yapılmış boşama yemininin bağlayıcılığını ve etkinliğini artırmıştır. Bu bağlamda Ebussuud Efendi'nin (öl. 982/1574) "Zeyd zevcesi Hind'i hata ile üç [talâk] boşasa birbirini isteyip dileyip müsâhabet eyleyip hüllesiz almak dilese şer'an câiz olur mu?" sorusuna verdiği "Neûzü billâh, mümkün müdür!" cevabını zikretmek yeterlidir.[10] Şeyhülislâm bu fetvasıyla hem Hanefî mezhebine sıkı bir şekilde bağlı olduğunu göstermekte hem de şartları oluştuğunda hülleden hiçbir şekilde taviz verilmeyeceğini anlatmaktadır.

Fetva mecmualarında yer alan boşama yeminlerinin önemli bir kısmı eşler arasındaki evlilik içi ilişkilerle ilgilidir. Birçok fetvada belli bir nedenle karısına kızan kocanın bir daha kendisiyle birlikte olursa üç talâk boş olmasını şart ettiği ve hürmet-i galîze ile *îlâ* arasında kaldığı görülür.[11] Koca yeminini bozduğunda geçici evlenme engeli meydana gelecek, bozmadığında îlâ gereği dört ay sonra karısı kendisinden bâin talâkla ayrılmış olacaktır. Pek çok fetvada karısına evlilik içi şiddet uygulamayacağına ya da bir daha içki, tütün veya afyon kullanmayacağına üç talâk üzerine yemin eden kocanın daha sonra yeminini bozması hâlinde boşama gerçekleşmiş sayılır.[12] Bu bağlamda edilen boşama yeminleri bir yandan kocanın daha iyi bir eş ve Müslüman olmasına hizmet ederken öte yandan aile birliğini her an sona erdirebilecek potansiyel bir tehlike teşkil eder. Diğer birçok fetvada kocanın karısı üzerine yeni bir eş almayacağına dair üç talâk boşama yemini ettiği görülür.[13] Genellikle kadınların talebiyle edildiği anlaşılan bu yeminler daha sonra yeni bir eş almak isteyen kocayı zor durumda bırakır. Mecmualarda yolculuğa çıkmak üzere olan birçok kişinin belli bir vakte kadar gelmezse karısının üç talâk boş olmasını şart ettiği birçok fetva bulunur. Müftüler yemin eden kişi bir nedenle belirttiği vakitte gelemediğinde aile birliğinin sona ereceği görüşündedir.[14] Mecmualarda kocanın karısı bir daha mezarlığa, düğüne, hamama, kına gecesine, kardeşinin evine giderse, falan kişiyi eve alırsa, on beş günde bir hamamdan başka yere çıkarsa, evden dışarı çıkarsa, kapıdan dışarı/sokağa kendi izni olmadan çıkarsa ve ariyet eşya verirse, namaz kılmazsa, malından kendi izni olmadan para

---

9 Osmanlı müftülerinin hukuken gerekli olduğu halde hüllesiz yeniden evlenen kişilere kimi zaman hadde varabilen cezai müeyyideler tayin etmesi bu tavizsiz tutumun bir eseridir. Bk. Muharrem Midilli, "Osmanlı Aile Hukukunda Müftülerin Ceza Lazım Gördüğü Yaygın Bir İhlal: Nikâh Engeli Varken Evlenmek", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 677-679.

10 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1028), 49a.

11 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 52b; Minkârîzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854), 118b, 124a; 127b; Menteşzâde Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre, 1243), 1/260.

12 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 27b-28a, 48a, 50a-b, 51a, 54b, 63b, 64a; Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502), 9a, 10a, 12b; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277), 20b, 21a; Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116), 35b, 39a, 40b, 41a; Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 106), 40a; *Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914), 56a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 125a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/246, 247, Yenişehirli Abdullah b. Mehmed Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ mea'n-nukûl* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266), 93, 91, 93-94.

13 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 39b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44b (mükerrer), 45a (mükerrer); Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1048), 17b; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311), 1/87, 87-88; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/246-247; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 90.

14 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 40b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 34a, 52a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/241, 242; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 84-85; Seyyid Ahmed & Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva mea'n-nukûl* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1265), 64.

alırsa, falan kişiye görünürse vs. üç talâk boş olmasına yemin ettiğini gösteren çok sayıda fetva vardır.[15] Bu yeminlerle koca bir yandan karısını kısıtlamak, tehdit etmek veya korkutmak isterken diğer yandan evlilik birliğini tehlikeye atar. Zira evlilik birliğinin kaderini karısının her zaman kolayca gerçekleştirebileceği basit bir davranışına bağlamıştır.

Osmanlı toplum hayatında kişiler belli konularda kararlı olduklarını ve kararlarından asla dönmeyeceklerini göstermek üzere boşama yemini ederler. Fetvalarda falan kadınla ya da mutlak olarak evlenmemeye karar veren kişilerin evleneceği kadının üç talâk boş olmasına yemin ettiği ama daha sonra fikrini değiştirip hukukî çareler aradığı görülür.[16] Kızını falan kişiyle evlendirmek istemeyen baba kararını üç talâk boşama yeminiyle pekiştirir fakat kendi dışında ilerleyen evlilik süreci nedeniyle yeminini ihlal etme tehlikesi yaşar.[17] Falan kimseyi öldürmezse karısının üç talâk boş olmasını şart eden kişi cinayet ile karısının boş olması arasında ciddi bir ikileme düşer.[18] Kızıp yaşadığı yeri terk etmeye karar veren kişi eğer o yerden çekip gitmezse karısının üç talâk boş olmasına yemin eder.[19] Falan kimsenin evine bir daha asla gitmemeye karar veren kişi kararını üç talâk boşama yeminiyle pekiştirir.[20] Kahve, esrar veya duhânın (tütün) hükmü hakkında tartışan taraflar bazen kendi görüşünün doğruluğundan üç talâk boşama yemini edecek kadar emin olur.[21] Kimi köy ve kasaba halkları kendilerine zarar veren kişileri bayramlarına ve namazlarına karıştırırlarsa ve hatta cenazelerine katılırlarsa eşlerinin üç talâk boş olmasını şart eder.[22] Vergi tahsildarıyla tartışan köylüler kendisini vergi toplama görevinden azlettireceklerine, bir daha köyde oturmasına izin vermeyeceklerine[23] ya da köylerine vergi toplamak için girmesine engel olacaklarına üç talâk boşama yemini eder.[24] Bir devlet görevlisine ya da bir sivile kızan kişi merkezi hükümete şikâyette bulunacağına dair üç talâk boşama yemini etme gereği duyar.[25] Birçoğu anlık heyecan ve kızgınlıkla bir çırpıda

---

15 Çorlulu Sinan b. Ramazan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3407), 50b; Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 9a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe* (Kasidecizâde, 277), 19a, 21b-22a, 24b-25a; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 38b, 41a, 42a; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 39a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/238; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 83, 88, 92; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr fî beyân-i gumûzi'l-esrâr* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 116a, 118a, 126a, 126b, 127b, 129a, 129b.

16 Veli b. Yûsuf (Yegan), *Mecmau'l-fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, nr. 151, vr. 82a-b, 83a; Hoca Sâdeddin Efendi, *Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2728), 5a, 6a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü, 157), 1/ 31b, 35a, 39b; 2/7b; Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 81, 88; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/248; Seyyid Ahmed & Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, 69; Tosyevî Müsevvid Osman b. Mehmed, *Fevâidü'l-Fetâva'l-Osmâniyye* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 310), 31b-32a.

17 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 51a, 52a; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 65a; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 39b, 40b.

18 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 51a; Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 11b; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/85, 89; Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 84, 90; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/251-252, 253; Mehmed Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924), 28b; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 121a; Seyyid Ahmed & Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, 77.

19 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 46b; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 40b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 56a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara İlahiyat Yazma Eserler, 0854), 118b; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/86, 87; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/237, 238, 239, 252, 253-254, 258; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 121a.

20 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/7a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/81; Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 84; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/235; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 114b-115a, 125a; Seyyid Ahmed & Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, 69, 70, 74.

21 İbnü'l-Edhemî el-Mağnisâvî Sâdî b. Hüsâm, *Mecmûa-i Fetâva* (İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835), 59a; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 60b; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 77b.

22 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 54b.

23 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 40b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 46a.

24 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 38b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 45b; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 124a.

25 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 46a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara İlahiyat Yazma Eserler, 0854), 118b; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/237, 256.

ağızdan çıkmış olan bu yeminlerin daha sonra muhtelif nedenlerle ihlal edilme zorunluluğu ortaya çıkmakta ve kişiler kendilerini/eşlerini hülleden koruyacak hukukî çareleri öğrenmek üzere müftülere danışmaktadır.

Osmanlı toplumunda dinî, hayri ve hukukî hizmetlerde bulunan müftü, imam, müezzin, kadı, nâib ve mütevelli gibi görevliler muhtelif gerekçelerle boşama yemini ederler. Bir müftü "Falan karye ahalisine fetva verecek olursam avradım üç talâk boş olsun" dedikten sonra o köy halkına fetva verir ve karısıyla hüllesiz yaşamaya devam ettiği için hakkında *tefrik* ve *ta'zîr* yaptırımları lazım görülür.[26] Cemaatine kızan birçok imam *şimden sonra* kendilerine imamlık ederse, *bu camide* imamlık ederse ve *şer'-i şerîfe murâfaa olmadan* kendilerine imamet ederse eşlerinin (üç talâk) boş olmasına yemin eder.[27] Bir imam kendisine "Avârız akçesini kadı-yı sâbıka üç hane vermişsin" diyen kadıya üç hane vermediğine üç talâk boşama yemini ettikten sonra verdiği adil şahitlerle sabit olunca boşama meydana gelmiş sayılır.[28] Başka bir imam köye vergi toplamaya gelen resmi görevlinin "Eğer bu teklîfi (vergi) yarın bizim ile cem edip falan mahalle götürmezsen talâk-ı selâse üzerine olsun mu" şeklindeki icabını kabul etmek zorunda kalır.[29] *Tüfek teftişi*ne memur olan bir görevlinin "Bu karyede tüfenk var mıdır" sorusuna muhatap olan bir diğer imam birkaç tüfek getirip "Bunlardan gayrı bu karyede tüfenk yoktur, bu tüfenklerden gayrı bu karyede tüfenk bulunursa avradım üç talâk boş olsun" diye yemin etmek zorunda hisseder fakat yemin ettiği sırada köyde birkaç tüfek daha olduğu anlaşılınca yeminini ihlal etmiş sayılır.[30] Bir kadı köyde görev yapan müezzine *âmil*in yanına gitmemesi ve gammazlık etmemesi üzerine boşama yemini ettirmesine rağmen müezzin âmilin yanına gitmeye devam edince yeminini ihlal ettiği gerekçesiyle köylüler tarafından şikâyet edilir.[31] Başka bir kadı karısını "Bana mansıb tevcîh olundukda seni mansıba götürürsem üç talâk boş ol" diyerek temin ettikten sonra karısı tayin olunduğu yere kendi başına gelince boşamanın meydana gelip gelmediğine dair müftüye danışır.[32] Bir *nâib* bir daha nâiblik etmemeye üç talâk üzerine yemin ettikten sonra yeminini ihlal edip yine nâiblik edince kadıya şikâyet edilir.[33] Kadı nâibi olursa karısının üç talâk boş olmasını şart eden bir kişi *kadı kassâmı* olunca karısı üç talâk boşanmış sayılır.[34] Bir vakfın gelirinden vakıfname gereğince maaş alan bir kişi mütevelliye "Bizim vazîfemiz niçin vermezsin, mevtten havf etmez misin" deyince mütevelli ölümden korkmadığına dair üç talâk üzerine yemin ederek konuyu değiştirir.[35] Bütün bu fetvalar dinî, hayri ve hukukî hizmetlerde bulunan görevliler arasında boşama yeminlerinin ve yemin ihlallerinin ne kadar yaygın olduğunu göstermenin yanında mezkur görevlilerin birbiriyle, idarecilerle ve halkla olan ilişkilerine dair de fikir vermektedir.

Osmanlı toplumunda fırıncı, kasap, tellal, gemi kaptanı, kürekçi, esir tüccarı sırık hamalı, sepetçi vb. esnaf arasında edilen boşama yeminlerinin bir kısmı fetva mecmualarına yansımıştır. Fetvalarda anlatılana göre ehl-i örfün müdahale edip hâkime ta'zîr cezası verdirdiği bir fırıncı "Min-ba'dihi ekmekçilik edersem avradım üç talâk boş olsun" şeklinde yemin eder fakat çok geçmeden kendinî müftünün huzurunda başka bir dükkân açıp yağlı saman ekmeği ve yağlı çörek gibi ürünler çıkarması hâlinde karısının boş olup olmayacağını sorarken bulur.[36] Mesleği bırakmaya karar veren bir kasap "Eğer elimde olan koyunları boğazladıktan sonra bir dahî kasaplık edersem avradım üç talâk boş olsun" şeklinde yemin eder ama elindeki koyunları bitirmeden başka bir koyun boğazlayınca yeminin hükmünü sorma ihtiyacı duyar.[37] Bir *mizan emini*nin hizmetindeki tellallar toplanıp eminin içlerinden birine

---

26 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 73b.

27 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 52a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/32b; Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbî el-Hüseynî el-Vânî, *Fetâvâ-yı Bistâmî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 989), 85a-b.

28 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 46b.

29 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/242.

30 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/259.

31 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 59b.

32 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/82; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (Nadir Eserler-Türkçe, 924), 27b.

33 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Diyanet Yazma Eserler, 3407), 76b.

34 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 60a-b.

35 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 42b.

36 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 65a-b.

37 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 39a.

sebepsiz yere yürümemesini söylemesi hâlinde hiçbirinin yürümeyeceği üzerine yemin ederler.[38] Artık kürekçilik yapmak istemeyen bir kişi karısına "Bir dahî bedel alıp küreğe gidersem benden üç talâk boş ol" dedikten sonra borçlu olduğu gemi kaptanı tarafından zorla küreğe konup kürek çektirilince müftüye danışır.[39] İki karısı bulunan bir esir tüccarı "Bir daha esir alıp satarsam avradım/avratlarım üç talâk boş olsun" diyerek yemin eder ama daha sonra yine esir satınca medeni durumu hakkında fetva talep eder.[40] Bir sırık hamalı başka bir sırık hamalına "Eğer senin yapıştığın sırığa ben yapışırsam avradım üç talâk boş olsun" diyerek tepki gösterir.[41] İki karısı olan bir sepetçi "Eğer bir dahî sepetçilik sanatın işlersem avradım üç talâk boş olsun" dedikten sonra yine sepetçilik yapınca boş olan eşleriyle yeniden evlenip evlenemeyeceğine dair fetva ister.[42] Bütün bu fetvalarda boşama yemininin hukukun vazettiği maksadın dışında meslek ve ticaret hayatının yeterince emin olunmayan kararlarında keyfi olarak kullanıldığı ve evlilik birliğini tehlikeye attığı görülmektedir.

Osmanlı ticari hayatında alacaklıyı temin edici bir söz olarak kullanılan boşama yemini alacaklıya güçlü bir teminat vermek isteyen borçlu tarafından re'sen edilir veya alacaklı tarafından talep edilir. Birçok fetvada kocanın tazmin veya kefalet sebebiyle zimmetinde sabit olan borcu vadesinde ödemezse karısının boş olmasını şart ettiği görülür.[43] Mecmualarda borçluların alacaklılara re'sen "Sana olan deynimi falan gün eda etmezsem avradım [...] benden üç talâk boş olsun", "Sana olan deynimi falan güne değin haklaşmazsam helâlim haram olsun", "Gelecek Cuma günü deynimi sana edâ etmezsem helâlim haram olsun", "İşbu gelecek Cuma gününe dek kazâ-i deyn etmezsem zevcem [...] boş olsun", "Deynimi sana falan mahalde edâ etmezsem avradım üç talâk boş olsun", "Sana falan mahalde deynimi eda etmezsem avradım üç talâk boş olsun", "Hakkını şu ayın evvelinde vermezsem avradım boş olsun", "Sana olan şu kadar akçe deynimi yirmi güne dek edâ etmezsem zevcem [...] üç talâk boş olsun" veya "Sana olan deynimi İstanbul'a vardığım gün edâ etmezsem avradım üç talâk boş olsun" şeklinde yeminler ettiğini gösteren pek çok fetva vardır.[44] Borç ilişkilerinde kullanılan bütün bu boşama yeminlerinin ayni ve şahsi teminatlar olan rehin ve kefaletin yanında sözlü bir teminat olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlı fetva mecmuları âmil, *muhzır*, *kethüda*, *emin*, *ağa*, yeniçeri ve sipahi gibi örfi yetkililerin ve askerlerin de kendi meslek hayatlarında boşama yemini ettiklerine işaret eder. Fetvalarda anlatılana göre bir kişi bir daha âmil olursa iki karısının altı talâk boş olmasına yemin ettikten sonra başka bir âmile kefil olup birlikte iş yapınca iki karısı altı talâk boş sayılır.[45] Muhzır olarak tayin edilen kişi "Falan kasabanın kadılarına mutlaka muhzırlık hizmetini edersem zevcem benden boş olsun" diye şart ettikten sonra o kasabanın kadısına bağlı köylerde muhzırlık edince yeminini ihlal etmiş olur.[46] Bir daha *peremeciler kethüdası* olursa karısının üç talâk boş olmasını şart eden kişi daha sonra aynı mesleği tekrar icra edince boşama hükmünün taalluku için üç eşinden birini tayin etmeye zorlanır.[47] Bir *beytülmal emini* kolculuk yapan bir memura incinip eğer hizmeti karşılığında tayin edilmiş olan (ücreti) kendisine öderse karısının boş olmasına yemin eder.[48] Gece vakti çıkan bir yangını söndürmeye gelenler kendilerini ok ve yayla engelleyen askerleri şikâyet edince ağaları yangın boyunca kendi odasında birlikte oturduklarını ve kesinlikle olay mahalline varmadıklarını söyleyerek askerlerini savunur ve muhataplarını "Eğer ânda varmış olacak olurlarsa avradım benden üç talâk boş

38 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 37a.

39 Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara İlahiyat Yazma Eserler, 0854), 126a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/242.

40 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/5a.

41 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/5a.

42 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/31a.

43 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 40a; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 40b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 46a (mükerrer); Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 125a.

44 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/7a; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 53a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara İlahiyat Yazma Eserler, 0854), 125b; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/80; Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 85; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/255; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 88; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 116b, 125b.

45 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 61b.

46 Ali Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98), 19a.

47 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/7b.

48 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 54a.

olsun" diyerek inandırmaya çalışır.[49] Sefer-i hümâyunda bir kalede kuşatma altında olan kişi "Eğer bu kal'a üzerinden kalkıp selâmete dâhil olduktan sonra bir dahî mîrî husûsuna karışırsa" karısının üç talâk boş olmasını şart ederek pişmanlığını dile getirir.[50] İran seferine çıkmaya karar vermiş olan bir kişinin "Benimle Acem seferine gitmezsen alıp alacağın üç talâk boş olsun mu" şeklindeki yemin teklifini kabul eden kimse o sene sefere iştirak etmez ve evleneceği kadının boş olup olmayacağını öğrenmek üzere müftüye danışır.[51] Bir yeniçeri sarhoşken yarın yeniçeri dirliğinden tımara çıkmazsa karısının üç talâk boş olmasına yemin eder.[52] Bir sipahi raiyyesinin belli bir yerde sakin olmasını sağlamak için kendisine boşama yemini ettirme gereği duyar.[53] Fetvalarda görüldüğü üzere örfi yetkililer ve askerler boşama yeminini sadece sivil hayatlarında değil mesleki hayatlarında da kullanmaktadır.

Fetva mecmualarına yansıyan meseleler Osmanlı toplumunda örfi yetkililerin, zorbaların ve hatta kadıların muhtelif gerekçelerle kişilere boşama yemini ettirdiklerini gösterir. Osmanlı/Hanefî aile hukukunda ikrah altında yapılan boşama geçerlidir.[54] Bu kabulün boşama yeminiyle birleştirilmek suretiyle müstebit idarecilerin ve zorbaların elinde pratik bir itaat ettirme aracına dönüştüğüne işaret eden çok sayıda fetva vardır. Fetvalarda sipahi, *subaşı*, *voyvoda*, âmil, muhzır ve sancakbeyi gibi örfi yetkililerin bazen kişilerin belli bir fiili yapma(ma)sını temin etmek için boşama yemininin bağlayıcı gücünden yararlandığı anlaşılmaktadır.[55] Örfi yetkililer boşama yeminini borçlunun karısının boş olmasını sağlamak,[56] kişiler arası borç ilişkilerini yönetmek,[57] vergi işlerini idare etmek[58], bir yerleşimde suçluları, zanlıları veya eşkıyayı ortaya çıkarmak[59], davalı kişilerin sorgulanmaya ya da duruşmaya getirilmesini temin etmek,[60] ya da bir köy/kasaba halkının eşkıyaya karşı durmasını sağlamak üzere kullanmış görünmektedir.[61] Belli ki boşama yeminini haksız kazanç elde etmek[62] ve/veya elde ettiği haksız kazancın dava edilmesini önlemek için kullandıkları da olmuştur.[63] Mecmualarda kadıların da kişilere ikrah altında boşama yemini ettirdiğini gösteren fetvalara rastlanır. Kimi kadılar sebep oldukları haksızlıkların merkezi hükûmete şikâyet edilmesini önlemek,[64] çarşı pazar ve vergi işlerini ya da kişiler arası borç ilişkilerini yönetmek üzere boşama yeminine başvurur.[65] Örfi yetkililerin ve kadıların kamu düzenini sağlama ve hakkı sahibine iade etme hususunda birçok cezai ve hukukî aracı bulunmasına rağmen diyanî yönü bulunan boşama yeminini kullanmaları ve suistimal etmeleri kendi idari zafiyetleri yanında 16. yüzyılın ortalarından itibaren iyiden iyiye azaldığı

---

49 Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 17b.

50 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/10b-11a.

51 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 42a.

52 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 39b.

53 Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 127a.

54 Süleyman b. Veli el- Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1292), 1/242; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/245.

55 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 46a, 63b; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/7b.

56 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 64b.

57 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 31b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44a (mükerrer).

58 Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî*, vr. 24b-25a; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 46a.

59 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 45b.

60 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 41b; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 40b; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 126b.

61 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/34b; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 127a.

62 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/6b, 11b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 46a.

63 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Diyanet Yazma Eserler, 3407), 55a, 55b; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 82b-83a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/5b; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 112b-113a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/84; Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (Nadir Eserler-Türkçe, 924), 28b; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 115b.

64 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 38b-39a.

65 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/39b; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 37a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/255; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 85.

hissedilen merkezi ve yerel devlet otoritesiyle ilgili olabilir. Boşama yeminin bu denli kullanışlı oluşu mütegallibenin/gayrimeşru otorite sahiplerinin de dikkatini çekmiştir. Fetvalara yansıyan meseleler zorbaların insanlara zor kullanarak kendi talepleri doğrultusunda talâk üzerine yemin verdirdiğini; kızlarını almaya ve eşlerini boşatmaya çalıştığını, reayaya olan borçlarını ikrah altında ibra ettirdiğini ve haksız yere mallarına el koyduğunu gösterir.[66] Bu esnada onların bir yandan hukukun bazı hükümlerini ihlal ederken diğer yandan bazılarından yararlanmaya çalışması şaşırtıcıdır.

2. Osmanlı Müftülerinin Boşama Yeminlerini İptal Etmek Üzere Önerdiği Hukukî Çareler

Buraya kadar zikredilen çok sayıda fetvadan anlaşılacağı üzere boşama yemini Osmanlı toplum hayatının muhtelif alanlarında farklı amaçlarla kullanılmış ve ihlal edildiği durumlarda ciddi ailevi sorunlara neden olmuştur. Tek talâk boşama yemini karşı tarafı yeterince temin etmediği ve kararlılığı tam olarak yansıtmadığı için fazla tercih edilmemiş görünmektedir. Zira tek talâk boşama yemini şartın meydana gelmesinden sonra çözülüp boşanma meydana getirdikten sonra etkisini yitirir. Taraflar yeni bir nikâhla yeniden evlenebilirler. Bu nedenle karısına falanın evine girerse boş olmasını söyleyen kişinin yemini karısının o eve girip boş olmasıyla nihayete erer. Daha sonra o kişi karısını geri nikâhlasa ve kadın aynı eve tekrar girse boşanmış olmaz.[67] Üç talâk üzerine yapılan yeminin tutul(a)maması ise evlilik birliğini tamamen sona erdirir ve birliğin tekrar tesis edilmesi ancak hülle veya *tahlil* denilen bir usulle mümkün olur. Kocası tarafından üç talâkla boşanmış olan bir kadın hülleye razı olmuşsa iddeti bittikten sonra başka bir kişiyle nikâhlanmalı, zifafa girmeli, ayrılmalı, iddeti bittikten sonra eski kocasıyla yeniden evlenmelidir. Evlilik birliğini sürdürmek isteyen kadının uyması gereken, çoğu kez kendi dahli bulunmayan bir sürecin sonucu olan ve açıkça şiddete maruz kalmasına sebebiyet veren bu usulün kocanın onurunu ve toplumdaki itibarını da zedeleyeceği açıktır.[68] Bu nedenle hiçbir kadın ya da koca hukukun hülleden kaçınmaya imkân veren yollarını sonuna kadar soruşturmaktan geri durmaz. Nitekim Osmanlı fetvaları kişilerin yaptıkları yeminleri etkisiz hâle getirecek formülleri öğrenmek üzere sıklıkla müftülere danıştığını gösterir.

Osmanlı müftüleri Hanefî hukuk geleneğinde boşama yeminini etkisiz kılmak üzere geliştirilmiş olan bazı dil ve mantık oyunlarına başvururlar. Bu bağlamda kişinin üç talâk boşamayı belli bir şarta ta'lik ettikten hemen sonra fasılasız *inşallah* kelimesini sadece kendi işiteceği miktarda söylemesi hâlinde -şart meydana gelse bile- karısının -diyâneten- üç talâk boş olmayacağına fetva verirler.[69] Yemin sırasında şartın niyetle tahsis edilmesini muteber görürler.[70] Şart cümlesinin salt lafzını dikkate alarak boşamanın gerçekleşmediğini söylerler.[71] Şartın istek dışı gerçekleştiği bazı durumlarda yemini ihlal edilmiş saymazlar.[72] Belli bir şeyi yapma(ma)ya yemin etmeyi o şeyi yapma(ma)ya gücü nispetinde gayret etmek olarak yorumlarlar.[73] Bu ve benzeri dil/mantık temelli çözüm yolları bir yana Osmanlı müftülerinin boşama yeminini iptal etmek üzere en fazla başvurduğu üç formül vardır: Bunlar yeminli davranışı vekil aracılığıyla yapmak, *fuzûlî nikâh* ve şartı eşi boşadıktan sonra gerçekleştirilip eski eşi yeniden nikâhlamaktır.

2.1. Vekâlet

Osmanlı müftülerin boşama yeminini etkisiz hâle getirmek amacıyla en fazla önerdiği formüllerden biri vekâlettir. Vekâlet bir kimsenin işini başkasına devretmesi ve o işte kendi yerine geçirmesidir. Ebussuûd Efendi, Minkârîzâde Yahyâ Efendi (öl.

66 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 2/10b, 11b; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 43a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 121b, 122b-123a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/235.

67 Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/263.

68 Bazı fetvalarda hülle sebebiyle oluşacak ağır durumu hafifletmek için yaşlı veya çocukla yapılan hüllenin cevazı sorulmaktadır. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 49a; Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 9b.

69 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Diyanet Yazma Eserler, 3407), 59a; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 106), 31b; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 34b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 43a.

70 Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 20b.

71 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Diyanet Yazma Eserler, 3407), 55a, 55b; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/256.

72 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe* (Kasidecizâde, 277), 19a-b; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 126a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/242.

73 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 52b; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 38b, 40b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 45b, 46a.

1088/1677), Çatalcalı Ali Efendi (öl. 1103/1692), Yenişehirli Abdullah Efendi (öl. 1156/1743) ve Hasan b. Ali el-Kayserî (öl. 1181/1767) gibi müftüler belli bir meseleyle ilgili dava açmamaya yemin eden kişilerin tayin ettikleri vekil yoluyla dava açması hâlinde boşamanın meydana gelmeyeceğini ifade eden fetvalar vermişlerdir.[74] Müftülerin bilhassa ikrah altında yapılan üç talâk boşama yeminlerinin etkisiz hâle getirilmesinde vekâleti şer'î bir çare olarak kabul etmesi ve önermesi dikkat çekicidir. Hocazâde Esad Efendi (öl. 1034/1625) hâkim tarafından haksız yere beş bin akçesi alınan kişinin parayı dava etmeyeceğine dair üç talâk boşama yemini ettirildikten sonra üçüncü bir kişinin mağdura vekâleten dava açıp parayı alması hâlinde boşamanın meydana gelmeyeceğini ifade eder.[75] Yenişehirli Abdullah Efendi, nâibi Dîvân'a şikâyet ve dava ederse karısının üç talâk boş olmasına yemin eden kişinin başka bir kimseye emredip şikâyet ve dava ettirmesiyle boşamanın vaki olmayacağını belirtir.[76] Bazı fetvaların nükullerinde vekâlet vermenin yemini çözücü olarak kullanıldığı tasarruflar -akdin hukukunun vekile râci olduğu- alışveriş, kiralama, kısmet, mal üzerine sulh ve husumet olarak sıralanır.[77] Bu nedenle başta nikâh olmak üzere hukuku müvekkile dönen birçok hukukî tasarrufta vekâlet hukukî bir çare olarak işlev görmez. Nitekim evleneceği her bir kadının boş olmasına yemin eden bir kişi vekâlet yoluyla evlense bile boşama hükmü oluşur. Hukuk geleneğinde bu şekilde yemin eden kişiler için fuzûlî nikâh formülü geliştirilmiştir.

2.2. Fuzûlî Nikâh

Fuzûlî nikâh Osmanlı müftülerinin boşama yeminini etkisiz hâle getirmek üzere en fazla önerdiği formüller arasında yer alır. Bir fıkıh terimi olarak fuzûlî başkası adına yetkisiz iş gören kişidir. Böyle yetkisiz iş gören kişinin kıydığı nikâha fuzûlî nikâh denir. Asıl hak sahibi olan kişi daha sonra sözlü ya da fiili olarak icâzet vermedikçe fuzûlî nikâh nâfiz olmaz, mevkuf olarak kalır; hak sahibi icâzet verirse nâfiz, reddederse batıl olur. Çivizâde Mehmed Efendi "Zeyd 'Hind'in üzerine avrat alırsam Hind benden boş olsun' dese Amr sonra Zeyneb'i Zeyd'e fuzûlî nikâh ediverse Hind Zeyd'den boş olur mu?" sorusuna olmaz cevabını verir.[78] Ebussuûd Efendi, bir kimsenin falan kadını bizzat ve bil-vasıta nikâhlayacak olursa her defasında kendisinden üç talâk boş olmasını şart ettikten sonra o kadını fuzûlî nikâhla alması hâlinde şer'an tefrik gerekmeyeceğini ifade eder. Şeyhülislâm'ın ifadesine göre nikâhlanmak bizzat yahut vekil aracılığıyla gerçekleşen akit hakkında kullanılır.[79] Bu nedenle bir kadını nikâhlamamaya yemin eden kişi o kadını vekâlet yoluyla nikâhladığında da yeminini bozmuş sayılır. Fuzûlî nikâhın vekâlete dönüşmemesi için evlenmek isteyen kişinin nikâhı kıyacak olan kişiye talimat vermemesi gerekir. Şeyhülislâm Abdülkadir Hamîdî Çelebî'ye (öl. 955/1548) sorulan bir meselede fuzûlî nikâhla evlenmek isteyen kişinin şer'an nasıl bir yol izleyeceği öğrenilmek istenir. Şeyhülislâm'a göre fuzûlî nikâha muhtaç olan kişi insanların içinde fuzûlî nikâha ihtiyacı olduğunu söylemeli, oradakilerden biri akdi gerçekleştirmeli, akabinde evlendirilen kişi nikâha fiiliyle icazet vermelidir. Şeyhülislâm fuzûlî nikâha muhtaç olan kişiyi hiç kimseye "Bana akd-i fuzûlî et" dememesi hususunda uyarır.[80] Zira bu durumda nikâh için vekâlet vermiş sayılacaktır. Ayrıca fuzûlî nikâhın -sabık- vekâletle akdedilmiş olan nikâha dönüşmemesi için sözlü olarak değil, mehri göndermek gibi nikâha has bir fiille kabul edilmesi gerekir.[81] Başka bir ifadeyle koca fuzûlî nikâhı rızaya işaret eden her hangi bir sözle onaylamamalı, sükut etmeli ve kabulü kadına mehrin bir kısmını göndermek

---

74 Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 83b; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 117a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/80; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 85; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 118a.

75 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/7b.

76 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 85.

77 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/80; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 85.

78 İbnü'l-Edhemî, *Mecmûa-i Fetâva* (Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835), 58b.

79 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), 52. Şeyhülislâm başka bir fetvasında bir kadını nikâhladığında "Rızâsı olmadan ben kendim avrat alırsam ve câriye iştirâ edersem [...] benden boş olsun" diyen kişinin fuzûlî nikâhla başka bir kadın alması veya vekili tarafından nikâhlanması ya da kendisine cariye alınması hâlinde, bizzat almak üzerine şart ettiyse karısının boş olmayacağını belirtir. Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Diyanet Yazma Eserler, 3407), 57b; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 85b.

80 İbnü'l-Edhemî, *Mecmûa-i Fetâva* (Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835), 66b.

81 Fahreddin Hasan b. Mansûr el-Özkendî Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye* (*el-Fetâva'l-Hindiyye* kenarında) (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 1/512; Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (*el-Fetâva'l-Hindiyye* kenarında) (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 1/254.

suretiyle fiilen yapmalıdır.[82] Şeyhülislâm Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi'ye (öl. 1053/1644) sorulan bir meseleye göre bir kimse hibe olarak iki bin akçe teslim ettiği kişinin "Bu akçeyi ba'de'l-yevm benden mürâcaat edip alırsan alıp alacağın üç talâk boş olsun mu" şeklindeki yemin teklifini kabul ettikten sonra hibeden rücu eder. Müstefti bu kişinin evleneceği kadının boş olmamasına şer'î mahlasın ne olduğunu öğrenmek ister. Şeyhülislâm'a göre belirtilen durumda bir kimsenin fuzûlî nikâh etmesi ve yemin eden kişinin de nikâhı fiili ile kabul etmesi lazımdır.[83] Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (öl. 1068/1658), Çatalcalı Ali Efendi, Seyyid Feyzullah Efendi (öl. 1115/1703), Menteşzâde Abdürrahim Efendi (öl. 1128/1716), Yenişehirli Abdullah Efendi ve daha başka birçok müftü fuzûlî nikâh ve fiille kabulü şer'î bir çare olarak önermeye devam etmiştir.[84]

Fetva mecmularında zikredilen meseleler bazı kişilerin kendilerine hiçbir hukukî çare bırakmamak için boşama yeminlerine fuzûlî nikâhı ve/veya fiille kabulü de eklediklerini gösterir. Ebussuûd Efendi'ye sorulan bir meselede "Eğer falan nesneyi işlersem her bâr tezevvüc edersem aldığım avrat üç talâk boş olsun, eğer fuzûlî nikâhı dahî olursa" diyen kişinin daha sonra o şeyi yapması hâlinde talâk meydana gelmeden nasıl evleneceği öğrenilmek istenir. Şeyhülislâm kişinin -fiille de kabul edersem boş olsun demediyse- fuzûlî nikâhı fiiliyle kabul etmesi hâlinde boşama meydana gelmeden evlenebileceğini ifade eder. Müstefti ilave bir mesele daha sorar: "Fiil ile kabûl edersem de boş olsun demiş olsa Şâfiî'den bir kimesneye ibtal-i yemîn ettirse şer'an tezevvüc helâl olur mu?" Ebussuûd Efendi yeminin Şâfiî bir hâkime iptal ettirilmesini tasvip etmez. Müstefti son defa "Bu sûrette buna mahlas-ı şer'î var mıdır" sorusunu yöneltir. Şeyhülislâm'ın zikrettiği şer'î çareye göre her iki taraf da fuzûlen nikâhlandıktan sonra evvela erkek nikâhı fiiliyle kabul etmeli ve yemin çözülmelidir. Kadın henüz nikâhı kabul etmediği için boşama gerçekleşmemiştir. Daha sonra kadının da kabul etmesiyle nikâh akdi tamamlanır.[85] Formül sonraki asırlarda yaşamış Osmanlı müftüleri tarafından da tavsiye edilmiştir. *Netîcetü'l-Fetâva*'da bâin talâkla boşadığı karısını tekrar nikâhlarsa veya başkasının kendisi adına yaptığı nikâhı söz ya da fiiliyle onaylarsa üç talâk boş olmasını şart eden kişiye tavsiye edilen şer'î mahlas şöyledir: Bir kişi fuzûlen eski karısını kendisine nikâhlar, başka bir kişi de fuzûlen onun adına kabul eder. Akabinde karısından önce kendisi akde icâzet verir. Mülkiyet bulunmadığı için talâk meydana gelmez fakat yemin çözülmüş olur. Kişinin daha sonra tecdid-i nikâh etmesi gerekir.[86] Aynı mecmuada yer alan bir sonraki fetvada bu sefer karısını üç talâk boşamış olan bir kişinin hülleden sonra karısıyla evlenirse ya da bir kimse tarafından evlendirilip kendisi sözlü ya da fiili olarak icâzet verirse üç talâk boş olmasına yemin ettiği ve yeminin çözülmesi için aynı çarenin önerildiği görülür.[87] Mezkur formül yirminci yüzyılın başlarında bile Osmanlı müftülerince hukukî çare olarak önerilmeye devam etmiştir.[88]

2.3. Şartın Nikâh Dışında Gerçekleştirilmesi

Osmanlı müftülerinin talâk yeminini iptal etmek üzere en fazla tavsiye ettiği bir diğer formül kocanın şartın gerçekleşmesiyle boş olacak karısını boşaması, iddeti bittikten sonra şartı gerçekleştirmesi ve yeniden nikâhlamasıdır. Formülü işlevsel kılan kural mülkiyet/evlilik içinde şart bulunduğunda yeminin ceza ile birlikte çözülmesi ama evlilik dışında bulunduğunda

82 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44b (mükerrer).

83 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44b (mükerrer).

84 Karaçelebizâde *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde* (Şehit Ali Paşa, 1048), 17b-18a; Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/89; Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 81; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/250-251; Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 90; Seyyid Ahmed & Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, 69, 75; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 120a, 123b.

85 *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 46b (mükerrer). Ebussuûd Efendi aynı çözümü başka fetvalarında da tavsiye etmektedir. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 52a-b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44b. Ebussuûd Efendi başka bir fetvasında mezkur hilenin ancak 'her bar' kaydı kullanılmadığında geçerli olabileceğini ifade etmektedir: "Zeyd 'Falan fiili işlersem her bâr ki tezevvüc edersem aldığım üç talâk boş olsun, eğer fuzûlî nikâh dahî olup fiilim ile edersem' deyip ba'dehu fiil-i mezbûru işleyip tezevvüc murad edicek avrat cânibi fuzûlî olup Zeyd cânibi dahî fuzûlî olup sâbıkan Zeyd'e haber verilip Zeyd fiili ile kabûl eyleyip ba'dehu avrat kabûl eylese nikâh câiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Hîle her bâr kaydı olmayıcak müfîd olur". Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Diyanet Yazma Eserler, 3407), 55b. Esad Efendi'nin benzer bir fetvası şöyledir: "Zeyd zevce-i medhûlün bihâsı Hind'i üç talâk ile boşayıp 'Her bâr seni nikâhlanırsam, fuzûlî nikâh dahî olursa yine üç talâk boş ol' dese Zeyd Hind'i tezevvüce mesâğ-ı şer'î var mıdır? el-Cevâb: Her bâr deyicek yoktur". Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/32b.

86 Seyyid Ahmed & Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, 75-76.

87 Seyyid Ahmed & Hafız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, 77-78.

88 Hacı Ali el-Murtaza, *İlâveli Mecmûa-i Cedîde* (İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1326-1329), 107-108.

cezasız çözülmesidir.[89] Formül birçok Osmanlı müftüsü tarafından hukukî çare olarak kabul edilmiş ve önerilmiştir.[90] Müftülerin formülün uygulanmasında dikkat çektikleri en önemli kural şartın iddet bittikten sonra gerçekleştirilmesidir. Zira Osmanlı/Hanefî aile hukukunda bâin talâk sebebiyle iddet bekleyen kadın daha önce yapılmış olan boşama yeminine mahal olabilir.[91] Bâin talâk sebebiyle beklenen iddet boyunca nikâhın eserinin devam ettiği düşünülmektedir. Nitekim Ebussuûd Efendi'nin fetvalarına göre arkadaşına bir daha falan sanatı onunla birlikte işlerse karısının üç talâk boş olmasını söyleyen kişi karısını bâin talâk ile boşayıp o sanatı iddet içinde işlerse üç talâk meydana gelir ama iddet bittikten sonra işlerse gelmez.[92] Yine karısını bırakıp şehirden giderse üç talâk boş olmasını şart eden kişi karısını bâin ile talâk boşadıktan on beş gün sonra nikâhlayıp giderse eğer iddet çıkmadan nikâhlamışsa boşama vaki olur.[93] Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi (öl. 1021/1612) aynı kural gereği karısının üzerine evlenmemeye üç talâk boşama yemini etmiş olan kişinin yeni bir eş almak için eski eşini bâin talâkla boşadığında iddetinin bitimini beklemesi gerektiğini ifade eder.[94] Pîr Mehmed Efendi (öl. 1020/1611) dikkat çekici bir fetvasında mezkur kuralın altını önemle çizer. Kör Müftü kocanın falan eve giderse üç talâk boş olmasını şart ettiği karısının daha sonra o eve girmesi gerektiğinde üç talâk boş olmamasının çaresini soran müsteftiye kocanın karısını bir talâkla boşamasını, kadının iddeti bittikten sonra o eve girip yemini iptal etmesini ve kocası tarafından tekrar nikâhlanmasını tavsiye eder. Bundan sonra kadın o eve girdiğinde artık boş olmayacaktır. Pîr Mehmed "Ammâ zinhar iddeti münkaziye olmadan duhûlden ihraz olunup gaflet olunmamak gerek" ifadesiyle yeminin mutlaka iddet bittikten sonra çözülmesi gerektiği konusunda uyarır.[95] Fetvanın devamında müstefti "Eğer şarap içersem avradım üç talâk boş olsun" diyen kişinin de aynı durumda olduğunu; iki meselenin kurulması ve çözülmesi arasında fark bulunmadığını söyler ve (yemini çözmek için hülle yapmaktansa şarap içmek) *ehven-i şerreyn* olacağından hareketle *teâvün ale'l-birri ve't-takva* kapsamında aynı formülü kullanmanın hükmünü sorar. Bu soru üzerine sinirlendiği anlaşılan Üskübî eve girmekte bir *mahzûr* bulunmadığı ama şarap içmekte *mahzûr-i azîm* bulunduğu için iki meselenin birbirinden açıkça farklı olduğunu, istenen tarzda fetva vermenin kitaplarda yasaklandığını ifade eder ve mesele sahibine "Kendi müftî-i mâcin olıcak mâcin-i âhara muhtaç dahî değildir" sözleriyle sitem eder.[96] Böylece Pîr Mehmed Efendi boşama yemininin hukukun yasakladığı bir fiille çözülmesine cevaz vermez. Fakat zikredilen haram fiil kendisine danışılmadan önce gerçekleşmiş olsaydı kural gereği yeminin -cezai yaptırım saklı kalmak şartıyla- çözülmüş olduğuna fetva verecekti.[97]

Osmanlı müftüleri bazen yukarıda zikredilen hukukî çareyi fuzûlî nikâhla birlikte önerme gereği duyar. Sebep boşama yemininin ancak her iki hukukî çarenin de kullanılmasıyla iptal edilebilmesidir. Hocazâde Esad Efendi'ye sorulan bir meselede anlatılana göre karısı hamile olan bir kişi bazı kimselere "Eğer sizinle bir mecliste bir dahî cem olup otururum alıp alacağım selâsen tâlik olsun" dedikten sonra karısını bâin talâkla boşar ve doğumla iddeti bittikten sonra o kimselerle bir mecliste oturur. Şart

---

89 Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (*Fethü'l-kadîr* içinde) (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 4/111; Süleyman b. Veli el-Ankaravî, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* tercümesinde mezkur formülü şöyle açıklamaktadır: "Eğer zevc mer'esine 'Eğer sen dâra dâhil olursan sen selâsen tâliksin' deseydi ve zevc mer'eyi dâra idhâl murad edip ve selâs vâki olmamak murad eyleseydi bunun hîlesi zevc ol mer'eyi vâhideten tatlîk eder. Pes iddeti dahî münkaziye olur. Pes mer'e dâra dahîl olur. Hatta yemîn batıl olur ve selâse vâki olmaz. Andan sonra yine tezevvüc eder. Pes eğer mer'e dâra dâhil olursa bir şey vâki olmaz, yemin batıl oldığıçün". Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/261. Benzer bir izah için bk. Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/263-264

90 İbnü'l-Edhemî, *Mecmûa-i Fetâva* (Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835), 58b, 60a; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 65a; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 54b; Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 17b-18a, 25b; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/37b, 2/9b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 44b (mükerrer); Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/79; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 115a.

91 Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/273.

92 Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 79a-b.

93 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Diyanet Yazma Eserler, 3407), 57b; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 85b.

94 Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (H. Hüsnü Paşa, 502), 8b.

95 Benzer bir fetva için bk. Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Hafid Efendi, 98), 26a.

96 Üskübî Pîr Mehmed Efendi, *Mu'înü'l-müftî fi'l-cevab ale'l-müsteftî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 133), 72a-b.

97 Nitekim Hocazâde Esad Efendi bir daha şarap içerse karısının üç talâk boş olmasına yemin etmiş olan kişinin karısını bâin talâkla boşaması, iddeti bittikten sonra şarap içmesi ve daha sonra yeniden nikâhlaması hâlinde mekanik bir tavırla boşamanın meydana gelmeyeceğine fetva vermekle birlikte "ikamet-i had zamanı mürûr edicek ta'zîr-i şedîd gerektir" ifadeleriyle kocanın, had zaman aşımına uğramışsa ta'zîr kapsamında cezaya tabi olacağını hatırlatmaktadır. Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/31b.

gerçekleşmesine rağmen nikâhlı olmadığı için üç talâk boşama meydana gelmez. Fakat yeminin etkisi evleneceği kadın hakkında hâlâ devam etmektedir. Bir kimse boşadığı karısını kendisine fuzûlen nikâhlasa koca o kimselerle bir mecliste bulunduğunda talâk meydana gelir mi? Şeyhülislâm'a göre koca nikâhı sözlü olarak kabul etmediyse talâk meydana gelmez.[98] Önerilen hukukî çarelerle kocanın evlendiği ve evleneceği kadınların yani bizzat kendi karısının üç talâk boş olması önlenmiş ve evlilik kurtarılmıştır. İki çarenin aynı meselede kullanılması örfi yetkililerin haksızlıklarından kaçınmak için de söz konusu olabilir. Çatalcalı Ali Efendi ve sonraki birçok müftünün naklettiği bir fetvaya göre ehl-i örften olan bir yetkili haksız yere belli bir miktar para aldığı kişiyi, parayı dava ederse veya başka birini dava açmaya vekil ederse nikâhlı karısının üç talâk boş olması ve her alacağı kadının *küllemâ tezevvectü imraeten fehiye tâlikun*[99] ifadesi üzere boş olmasına yemin ettirir. Mağdur gerçekten de verdiği parayı dava etmez ve kimseden de dava etmesini istemez. Müftülere göre bu kişi şarttan önce evlenmiş olduğu karısını bir talâkla boşasa, iddeti bittikten sonra örfi yetkiliyi dava etse ve daha sonra eski karısının kendisine fuzûlen nikâhlanmasını fiiliyle onaylasa üç talâk meydana gelmez.[100] Hanefî hukuk geleneği ve onun temsilcileri olan Osmanlı müftüleri bir yandan ikrah altında mülkiyete izafe edilen şartlı boşama yeminini muteber sayarken diğer yandan yemini etkisiz kılacak formüller önermek suretiyle denge kurmaya çalışmıştır.

Sonuç

Osmanlı fetva mecmularına yansıyan meseleler boşama yemininin toplum hayatının hemen her alanında kullanıldığını gösterir. Adeta doğuştan öğrenilmiş görünümünde olan yemin formundaki bu tasarruf hukukun tavsiye ettiği boşama usulüne aykırı olmakla birlikte -etkisi yönünden- geçerli kabul edilir. Hanefî hukuk geleneğinde şartlı boşamanın ağır ve hızlı dünyevi sonuçları bulunan bir yemin olarak kabul edilmesi Osmanlı toplumsal hayatında boşama tasarrufunun ötesinde farklı amaçlarla kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Müftülere sorulan meseleler Osmanlı toplumunda boşama yemininin evlilik içi ilişkilerde koca tarafından sıklıkla kullanıldığına işaret eder. Kocanın yaptığı bazı yeminler evlilik içi şiddetten, alkol veya uyuşturucudan uzak durmasına hizmet ederken öte yandan ihlal edilebilme ihtimalleri yüzünden evlilik birliğini tehdit eder. Kocanın yaptığı diğer bazı yeminler karısını cezalandırma ya da terbiye etme amacına yöneliktir. Bu bağlamda özellikle evden izinsiz çıkma gibi kadının kolayca gerçekleştirebileceği basit bir davranışa bağlanmış yeminler aile birliğinin kolayca sonra ermesine sebebiyet verir. Osmanlı toplumunda evlenmeme, kızını evlendirmeme, yaşadığı yeri terk etme veya falan kişinin evine girmeme gibi davranışlara dair boşama yemini eden birçok kişi daha sonra yeminini ihlal ettiği/etmesi gerektiği için zorluk yaşar. Fetva mecmualarında müftü, imam hatip, müezzin ve mütevelli gibi dinî- hayri hizmetlerde bulunan görevlilerden fırıncı, kasap, tellal, peremeci, esir tüccarı, sırık hamalı, sepetçi gibi esnafa; âmil, muhzır, kethüda, emin, yeniçeri ve sipahi gibi örfi yetkililerden kadı ve nâiblere kadar hemen her kesimin belli nedenlerle boşama yemini ettiği ve daha sonra yeminini ihlal etmek zorunla kaldığı görülür. Boşama yemini borç ilişkilerinde adeta ayni ve şahsi teminatlar olan rehin ve kefaletin yanında sözlü bir teminat olarak işlev görür. Osmanlı toplumunda şartlı talâk kimi durumlarda otorite sahiplerinin elinde bir itaat ettirme aracına dönüşür. Çok sayıda fetva sipahi, subaşı, voyvoda, âmil, muhzır ve sancakbeyi gibi örfi yetkililerin, zorbaların ve hatta kadıların muhtelif gerekçelerle kişilere ikrah altında boşama yemini ettirdiklerini gösterir. Osmanlı toplum hayatında üç talâk üzerine yapılan yeminlerin yaygın oluşu şüphesiz hülleyi de yaygınlaştırmış ve evlilik birliğini yeniden tesis etmek isteyen Osmanlı kadınları birçok durumda salt kocalarının keyfi bir şekilde kendilerini bağlayan yeminlerinin kurbanı olmuştur.

Osmanlı toplumunda hayli yaygın olan üç talâk boşama yemininin ailenin parçalanması veya hülle gibi çok ağır yaptırımlar gerektirmesi hukuk geleneği içinde şer'î çare olarak üretilmiş olan bazı iptal formüllerinin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Muhtelif gerekçelerle boşama yemini eden kişilerin bu formülleri öğrenmek üzere sıklıkla müftülere danıştığı anlaşılmaktadır. Osmanlı müftülerinin hukukî çare olarak önerdiği formüller arasında vekâletin önemli bir yeri vardır. Başta dava olmak üzere hukukun müvekkile râci olmadığı bazı tasarruflar vekil yoluyla gerçekleştirildiğinde yeminleri etkisiz kılar. Fakat nikâh gibi hukuku müvekkile dönen tasarruflarda vekâlet formülü etkili değildir. Evlenmemek üzerine boşama yemini etmiş olan bir kişinin fuzûlî nikâha ihtiyacı vardır. Fuzûlî nikâh boşama yeminlerini iptal etmek üzere müftülerin en fazla önerdiği formüller arasında yer alır.

---

98 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/40a.

99 Pek çok fetvada boşamaya etkisi sorulan bu ifade 'Her ne zaman bir kadınla evlenirsem boş olsun' anlamına gelir ve sayı sınırı olmaksızın kişinin evlendiği her bir kadının her defasında boş olmasını gerektirir. Mergînânî, *el-Hidâye*, 4/110; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/261; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/263.

100 Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/84, Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (Nadir Eserler-Türkçe, 924), 28b; Kayserî, *Semhatü'l-ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 120b.

Evlenmeme üzerine üç talâk boşama yemini etmiş olan bir kişi kendisi adına yetkisiz hareket eden başka bir kişi (fuzûlî) tarafından akdedilen nikâhla evlendirilebilir. Ancak fuzûlî nikâha ihtiyacı olan kişi, tasarrufun vekâlete dönüşmemesi için kimseye talimat vermemeli ve kabulü fiille yapmalıdır. Talâk yeminini etkisiz hâle getirmenin fetvalarda tavsiye edilen bir diğer yolu şartın gerçekleşmesiyle boş olacak kadını boşamak, iddeti bittikten sonra şartı gerçekleştirmek ve akabinde tekrar nikâhlamaktır. Şartın iddet bittikten sonra gerçekleştirilmesine dikkat edilmelidir. Günümüzdeki boşama yemini sorunlarında da kullanılma potansiyeli bulunan bu formüller Osmanlı toplumunda sadece keyfi boşama yeminlerini etkisiz kılarak aile birliğini muhafaza etmek ve hülle uygulamasını azaltmakla kalmamış, ayrıca zâlim yöneticilerin ikrah altında ettirdiği yeminleri de iptal etmek suretiyle kişileri siyasi otoriteye karşı korumuştur. Osmanlı müftüleri Hanefi geleneğini takiben bir yandan üç talâk üzerine yapılmış boşama yeminini kerih görmekle birlikte geçerli sayarken öte yandan önerdikleri hukukî çarelerle yeminin aile birliğine yönelik tehdidinî hafifletmişlerdir.

Kaynakça

Akkirmânî, Ali. *Fetâvâ-yı Akkirmânî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, nr. 98, 0a-206a.

Ali Efendi, Çatalcalı. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311.

Ankaravî, Süleyman b. Veli. *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*. 2 Cilt. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 2. Basım, 1292.

Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2017.

Bezzâzî, Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (*el-Fetâva'l-Hindiyye* 4-6. ciltler kenarında). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 2. Baskı, 1310.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhîyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.

Bozanzâde. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1028, 0b-360a.

Boyabâdî, Sağır Mehmed Efendi. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1067, 0b-481b.

Çorlulu Sinan b. Ramazan. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3407, 1b-338a.

Düzdağ, Ertuğrul. *Ebussuûd Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

Ebû Zehre, Ahmed b. Muhammed Mustafa. *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1957.

Hacı Ali el-Murtaza. *İlâveli Mecmûa-i Cedîde*. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1326-1329.

Hoca Sâdeddin Efendi. *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2728, 0b-112b.

Hocazâde Esad Efendi. *Fetâvâ-yı Esad Efendi*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü, 157, 273 + 98. (Makalede Şeyhülislâm'ın aynı mecmuada bulunan birinci şeyhülislâmlık dönemine ait fetvalar 1, ikinci dönemine ait fetvalar 2 olarak gösterilmiştir.)

Hocazâde Esad Efendi. *Fetâvâ-yı Müntehabe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277, 1b-184a.

İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyd b. İbrahim. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 7 Cilt. Beyrut: Şirketü Alaüddin, ts.

İbnü'l-Edhemî, Sâdî b. Hüsâm el-Mağnisâvî. *Mecmûa-i Fetâva*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835, 1b-70b.

Kâdîhan, Fahreddin Hasan b. Mansûr el-Özkendî. *el-Fetâva'l-Hâniyye* (*el-Fetâva'l-Hindiyye* 1-3. ciltler kenarında). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 2. Basım, 1310.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi. *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1048, 1b-169b.

Karahisârî, Mehmed. *Fetâvâ-yı Karahisârî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924, 6b-285b.

Kayserî, Hasan b. Ali. *Semhatü'l-ebrâr fî beyân-i gumûzi'l-esrâr*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384, 1b-575a.

Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914, 1b-383a.

Menteşzâde, Abdürrahîm Efendi. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. 2 Cilt. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre, 1243.

Mergînânî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, (*Fethü'l-kadîr* içinde), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Mevkûfatî, Mehmed. *Mülteka Tercümesi Mevkûfât*. 2 Cilt. Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet, 1312.

Midilli, Muharrem. "Aile Hukukuna İlişkin Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Yargı Dışı Yollara Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Fetvası". *Aile Kurumunun Bekasına Yönelik Çağdaş Fırsatlar/Tehditler Bildiriler Kitabı*. ed. Emrah Dindi vd. 2/687-700. Samsun: Sinop Üniversitesi Yayınları, 2020.

Midilli, Muharrem. "Osmanlı Aile Hukukunda Müftülerin Ceza Lazım Gördüğü Yaygın Bir İhlal: Nikâh Engeli Varken Evlenmek". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 664-683.

Midilli, Muharrem. "Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi". *İslâm Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 1-27. https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1039770

Minkârîzâde, Yahyâ Efendi. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854, 1b-431a.

Okur, Hamdi Kaşif. "İslam Hukukunda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 5-30.

Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 249-378.

Seyyid Ahmed & el-Gedûsî. Hafız Mehmed b. Ahmed, *Netîcetü'l-Fetâva mea'n-nukûl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1265.

Seyyid Feyzullah Efendi. *Fetâvâ-yı Feyziyye mea'n-nukûl*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266.

Sun'ullah Efendi. *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502, 1b-76a.

Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu. *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.

Tosyevî, Müsevvid Osman b. Mehmed. *Fevâidü'l-Fetâva'l-Osmâniyye*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 310, 1b-320a.

Üskübî, Pîr Mehmed Efendi. *Mu'înü'l-müftî fi'l-cevab ale'l-müsteftî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 133.

Vânî, Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbî el-Hüseynî. *Fetâvâ-yı Bistâmî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 989, 0b-264a.

Veli b. Yûsuf (Yegan). *Mecmau'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151, 1b-422b.

Yahyâ Efendi, Zekeriyyâzâde. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116, 0b-290b.

Yakut, Esra. "İslâm-Osmanlı Hukuku'nda Erkek Tarafından Koyulan Şart veya Belirlenen Süre ile Evlilik Akdinîn Sona Erdirilmesi", *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/4 (2016), 63-71.

Yenişehirli, Abdullah b. Mehmed. *Behcetü'l-fetâvâ mea'n-nukûl*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266.